

A ROMÁNSÁG KÉPE

A MAGYAR IRODALOMBAN 1875-IG

EGY NÉPRŐL általában kétféle kép kerül forgalomba: egyiket a köztudat őrzi, a másikat az irodalom. Az első, tekintve, hogy közvetlen tapasztalás eredménye, reálisabb, közelebb van a valósághoz és ha egyszer kialakult, alig változik évtizedek folyamán; az irodalmi nemzetkép a valóságtól elvonatkoztatottabb, az uralgó irodalmi irány hatására változik, csalóka és sablonképpé merevedésre hajlamosabb. Minden felületessége ellenére is az irodalmi nemzetkép éppen *írásbeliségében* rejlő tekintélyénél fogva hatásosabb és jelentősebb köztudatbeli párjánál.

Eckhardt Sándor mintaszerű irodalmi nemzetkép-kutatásában¹ beszámolt arról, hogy milyenek lát bennünket a külföld. Nem érdekeltlen megkísérelni a viszontkutatást: milyenek látja a magyarság a környező népeket, milyen magatartást tanusít, midőn szemét az idegenekre fordítja s milyen kritériumokat állít fel megítélésükkor. *Eckhardt* tanulmányát a magyarság »rossz hírnevével« kezdte. Ezzel szemben a románság magyar irodalmi arcképéről rendkívül nehéz megállapítani, hogy az ábrázolás általánosságban kedvező-e vagy kedvezőtlen számukra; nehéz, mert ha egyfelől összeszednők a kedvező, másfelől a kedvezőtlen véleményeket, szám szerint körülbelül kiegyenlítenék egymást, csupán az erkölcsi ítéletek súlyosságát is figyelembe véve mondhatnók, hogy a mérleg kedvezőtlen véleményekkel terhelt karja billen alább valamivel. Ámde míg az európai irodalomban a magyarság rossz hírnevének nem annyira a magyarság az oka, mint inkább az egyes nemzetek földrajzi, néprajzi, történelmi tájékozatlansága és felületessége, a románság magyar irodalmi nemzetképének kedvezőtlen színei majdnem minden esetben a román nép valamilyen erkölcsi, vagy politikai eltévelyedéséből származnak. A magyarság türelmességével összefüggő *tárgyilagoss* szemléletét igazolja az a tény is, hogy ugyanannak az irodalmi vagy politikai indítéknak a hatására ugyanabban az időben keletkezett visszhang egyaránt tartalmaz rokonszenves és ellenszenves vonásokat annak megfelelően, hogy a román nép milyen közösségi magatartása szolgált alapul a megfigyeléshez. Janus Pannoniustól *Endrődi Sándor*ig nincs magyar író, aki azért írna rosszat a román népről, mert román, hanem mert sajátos magyar morálja szemszögéből nézve, valamilyen erkölcsi értékbeli fogyatékossgot vagy ellenséges politikai magatartást tapasztal a románság részéről. Mihelyt az *emberség* legcsekélyebb megnyilvánulását van alkalma megfigyelni, a magyar író a meleg rokonszen

¹ *Eckhardt Sándor*: A magyarság külföldi arcképe. Mi a magyar? Szerk. *Szekfü Gyula*. Bp. 1939.

határait is képes meghaladni, mint azt Jókai esetében maguk a románok is elismerik.²

Midőn a román nép arcképének fejlődését vizsgáljuk a magyar irodalomban, leghelyesebb, ha az önmagától kínálkozó sorrendet követjük, vagyis azokat a politikai eseményeket vesszük alapul, melyek megszólaltatták a románságról irodalmunkat, kiegészítve az így kapott képet a legerősebb befolyású szellemi irányok, mint például a humanizmus és romantika indítékaival. Ezek szerint ilyen indíték-csoportokkal kell számolnunk: 1. *a románság nehézkes beleilleszkedése a magyar jogrendszerbe a középkorban*; 2. *a humanizmus*; 3. *Mihály vajda erdélyi betörése és a török elleni küzdelmek kora (XVI—XVII. sz.)*; 4. *a Hóra-lázadás*; 5. *a romantika*; 6. *Janku Ábrahám felkelése (1848—49.)*.

MIELŐTT A ROMÁNSÁG Erdély földjén megjelenék, nem küld maga előtt sem jó, sem rossz hírt önmagáról. A bolgárokról, magyarokról már régen sablonképeket adnak át egymás szájába, tollára a nyugati krónikások, a románok azonban az írott szöveg halhatatlanságába azokkal a középkori okleveleinkkel kerülnek be, melyek először említik őket a Kárpátok innenső lejtőin. A kolostori irodalom, melyet akkor még egyetlen hatalmas élmény táplál: a vallás, nem vesz tudomást róluk, csupán okleveleink örökítenek meg kevésbé bizalomgerjesztő híreket róluk: rablás, útonállás, fosztogatás formájában. A »fosztogató oláh« még nagyon sokáig tartja magát feljegyzéseinkben úgy, hogy *Szamosközi István* (—1612) még a humanizmus alkonyán is így ír róluk: »soha a kalodát, a derest, a bárdokat, horgokat, köteleket, vesztőhelyeket és a megvetettek temetőjét nem mocskolták be nagyobb számmal bűnösök, mint az oláhok«. Nincsen ebben semmi különös, hiszen a románságnak a maga balkáni strukturájával egy számára merőben új, sokkal régebben kialakult és megállapodott földművelő nép jogrendszerébe kellett beilleszkednie, s — mint azt *Gáldi László*³ is kimutatta — ez az alkalmazkodás nem ment végbe máról-holnapra.

A KÖZÉPKORI OKLEVELEK »rabló oláh«-ja a XV—XVI. században először avatódik a szépirodalom tárgyává. Rövid évtizedek alatt csodálatos átváltozáson esik keresztül: lénye megnemesül, orra római metszésűvé válik, ajka Trajánusz nyelvét zengi. A »római oláh« a magyar humanizmusnak köszönheti születését. Tudós humanistáink, numizmatikusok és epigráfusok, költők és történetírók, akárcsak szerte Európában azt a vékonyka fonalat keresik, mely őket az antik Rómához kötné. Keresik és akkor sem jönnek zavarba, ha híjjával vannak: a fantázia nem hagyja cserben őket. Humanista nyelvészkedéssel észreveszik a román nyelv latin elemeit s e szállal sietnek ábrándos kapcsolatot teremteni Erdély és Róma

² V. ö. V. *Copilu-Cheatra*: Țăranul român în opera lui Mauriciu Jókai. Symposium, 1938. dec.

³ *Gáldi László*: Magyar-román szellemi kapcsolatok. Bp. 1942. 8—9. 1.

között. *Janus Pannonius* »merész gétákat« emleget, akikről *Taurinus* már azt is tudja, hogy egy bizonyos Vlaccus nevű vezér őket »ex Italicis montibus in Moesiam deduxit«. *Oláh Miklós* egyenesen római gyarmatosoknak hiszi Erdély románjait, *Szántó István* pedig egészen elődje modorában írva úgy tudja, hogy »az oláhok az egykori római telepések utódai, korcs itáliai nyelven beszélnek«, de hamisíthatatlan humanista göggel megjegyzi, hogy mindezen ékes-ségük mellett kissé »durva és műveletlen emberek«.

A kontinuitás elméletét antikizáló magyar humanisták adták a felvilágosodás román álmodozói számára. Sejthette-e *Oláh Miklós*, *Szántó István*, hogy az ő ártatlan hiuságuk, humanista erudiciójuk háromszáz év mulva milyen furcsa megfogalmazásban fog visszatérni a Micu-Klein, Sinkai, Major-féle latinosító »erdélyi iskola« köréből. Így írja ezt *Gáldi László*:⁴ »Most tűnt ki, mily veszedelmes eszközt adtak a magyar humanisták a románok kezébe akkor, amikor a Traján császár gyarmatosaitól való származást hirdették. A humanista tetszelgés, Magyarország földjét mindjobban feldíszíteni antik emlékekkel, most termette meg gyümölcsét. Még... *Bod Péter*... is azt tartotta, hogy kétségtelenül római eredetű románok a magyar történelem díszére válnak... persze távolról sem gondoltak arra, hogy a románok e tételeket még valaha a magyarság ellen használhatják ki...«

AHOGYAN A KÖZÉPKORI OKLEVELEK rosszírú románja egyszerűen »római oláh«-vá nemesedett a humanista írásokban, éppen olyan hamarosan színét változtatja a XVI. és XVII. században. Az egymás mellett élésnek ezt a korszakát politikailag *Mihály vajda* erdélyi betörése és a fejedelmeknek a törökkel való örökös huza-vonája jellemzi. Több mint kétszáz esztendőn keresztül csupán a *historiás ének* és az *emlékirat* kíséri hűségesen a történelem alakulását, bennük találjuk tehát a románságra vonatkozó jellemképforgácsokat, mégpedig e két században majdnem minden egyes esetben nem az erdélyi román nép, hanem *Moldva* és *Havasalföld* népe, elsősorban pedig egykorú fejedelmeinek személyisége alapján. Valahányszor az »oláh vajda« képtelen a törökkel szemben ellenállást, de legalább semlegességet biztosítani s kénytelen az Erdélybe törő török csapatokat fegyveres erővel támogatni, elítélő jellemzéssel kell számolnunk. Ezzel szemben semlegesség, vagy éppen a bástyaszerep közös vállalása esetén bajtársi, rokonszenves színezetű a nemzetkép.

Az átváltozott román ábrázatot először *Szamosközi István* látja el egy új vonással: az »oláh hitszegés«-sel, hamisan esküvéssel, önátközödással, melyhez *Mihály vajda* egyénisége ajánlközött modelnek, de erről a modelről mintázza a magyart szenvedélyesen gyűlölő román portréját *Nagy Szabó Ferenc* is *Kornis Gáspárral*. A köztudatban gyakoribb »vad oláh« írásban először *Farkas András* énekében tűnik fel, *Heltai Gáspár* pedig elsőnek teremti meg

⁴ U. o. 43. l.

irodalmunkban a román nők kívánatos szépségéről keringő pletykát, mely később különösen a romantika századában olyan sűrűn visszatérő motivum lesz. Mesére járó pennájával Hunyadi János anyjává megtesz »egy jeles szép leányzót... kinél szebb nem lehetne messze földön«, hogy ezzel is ellensúlyozza a humanista módra hízogó Bonfinius hamis római geneológiáját.

A keresztyénség védőbástya-szerepét feladó moldvai, vagy havasalföldi vajdák mihelyt a török árnyékában a keresztyéni magyar Erdély ellen fordulnak, a »pogányokkal praktikáló oláh« jellemképe alakul ki: *Tinódi Sebestyén, Nagybankai Mátyás, Göröcsöni Ambrus, Paskó Kristóf és Medgyesi Pál* históriás énekeiben. Ehhez az indítékkörhöz tartozik mindaz, amit énekmondóink Lupuj vajdáról tudnak: *Köröspataki János* szerint »hamis vérlator«, *Szalárdi János* szerint »farkastermészetű«, viszont mindketten ékes dicséretekkel halmozzák el a hívséges Máté vajdát s ehhez a véleményhez csatlakozik *Listius László* is, aki hisz abban, hogy István és Ráduly vajda segítségül lesz a pogánynak ellenszegülő erdélyi bástya oltalmazásában. Ilyenformán lát vitéz törökverőt Mihályban *Baranyai Decsi Czimor János* is, bajtársat a török veszedelmek elhárításakor a román gyalogosokban a *Nikolsburgi Névtelen, Temesvári István* s a Jacobinus históriáját versben feldolgozó két ismeretlen énekszerző is, valamint *Heltai Gáspár* István vajdában, aki szerinte »gyors is vitézlő ember vala«.

A keresztyén ügyet eláruló, majd pedig azt néha bajtársiasan vállaló román alakjához már csak a babonásság, a magántulajdon kétes tisztelete s az oláh pápa sovinizmusa hiányzott, hogy a későbbi képek gyökereit már ekkor megtalálhassuk: az előbbit elsőnek *Báthori Mihály* jegyzi fel, a másodikat *Gyöngyösi István, Mindszenti Gábor, Rozsnyai Dávid*, míg a lázító oláh »haszontalan kalugyer«-nek *Halmágyi István* a keresztapja. Több apró-cseprő megjegyzés olvasható *Gyulafi Lestár, Mikó Ferenc, Borsos Tamás, Redmecezi T. János, Kemény János, Cserei Mihály, Bethlen Miklós, Inczédi Pál, Apor Péter, Vargyasi Dániel István, Enyedi István* emlékirataiban, *Bethlen János* és *Farkas, P. Horváth Kozma, Borsos Sebestyén, Somogyi Ambrus* feljegyzéseiben, *Benczédi Székely István, Jacobinus* történeti munkáiban.

Mikes Kelemen csernavodai, bukaresti, jászi leveleiből a párisi szalonokat látogatott udvari ember megtorpanása érződik a két vajdaság civilizációs elmaradottsága, a bojárok éppenséggel nem társalgásra művelt vadócsága előtt. Viszont *Mikes* hírét viszi a föld bőségének, szép moldvai lovaknak, kitűnő marháknak, nagyszerű cotnari bornak, de mit ér mindez, ha az emberek vadon az erdőkben laknak s pusztán hagyják a drága mezőket.

A HÓRA-LÁZADÁSSAL (1784) újból az erdélyi románság táplálja a kedvezőtlen képalkotást. Emlékiratok, versezetek, epigrammák szólnak a megtévelyedett román jobbágyság forradalmi kilengéseiről. *Kis András* és *Domokos Ferenc* közös levelükben, *Bajesdi Vitán Sándor, Götffy Borbála* emlékirataikban siratják kiírtott

családjaikat s a »vérszomjas, bosszuálló, cinemintyés oláh« képe egyre feketedik. *Gyöngyösi János* leoninus poétánk költői hevülettel kel ki a »kegyetlen oláh« Klóska ellen, *Mátyási József* helikoni stílusában »Pártos Katilina... dühödt Kain«-nak aposztrofálja Hórád, *Böloni Sámuel* is él a Catilina-hasonlattal s a régi humanista fikcióval: »Ha igaz az: Rumun, hogy oláhot tészén, Az is: eredetet, hogy Rómától vészen, És ha mindkettő: ne tsudáld, hogy olly vad, Mert Romulusnak is volt szoptatója vad«.

Götfy Borbála emlékirata Kuncz Aladárt juttatja eszünkbe olyan fenkölt, olyan nemes tárgyilagossággal ír a szenvedésekről, olyan erős hála érzik soraiból az emberséges románok iránt. Négyezer magyar áldozatra ez volt a magyarság bosszúja: egy-két emlékirat, néhány vers, epigramma.

A felkelő oláh képe a köztudatba vándorol s irodalmi helyét új vonásoknak engedi át. *Kisfaludy Sándor* »hamis oláh«-tól tart, *Csokonai Mikessel* érezve emlegeti a szép Moldvát, de mit ér a föld, ha nincs benne »oltára Pallasnak«. A »szép oláh fejjérnép« s a lusta oláh férfi kedélyesen megfér *György László* Árokalji énekében. A kor legműveltebb erdélyi utasa, *Kazinczy* s az ő finom ízlését meglepi »az igénytelen, a szegény, a félnék oláh«, ki »szánás érzéseit támasztá« benne. *Széchenyi* a koreszme liberális mozgalma hatására rokonszenvvel néz a román jobbgáyság felé.

A ROMANTIKA mindent megszépítő ópiuma egy csapásra feledteti a véres napokat. A szegénység, nyomorúság, elesettség romantikája kivirágzik s ifjú regényirodalmunk egyszeriben megtelik csodálatos haramia-hősökkel, lovagi lelkületű pikareszk alakokkal, román Rinaldo Rinaldínikkal (Pintye Gligor *Gaal Józsefnél*, Janku Iliá *Ormós Zsigmondnál*), akik mint a nemes indulatú spanyol rablólovagok vadregényes hegyszorosokban csak azért fosztják ki a dúsgazdag utasokat, hogy a kincseket a környék nyomorultjai közt kioszthassák. A jók mérhetetlenül jók, felette ártatlanok, mint Flóríka asszony és Teodora P. *Szathmáry Károlynál*, a gonoszok az ördögnél is feketébbek, mint Nyegru Pável *Ormósnál*. Az ilyen románoknak annyi közül van a népi-nemzeti valóságához, mint *Dugonics* Árpádjának a magyar jellemhez, vagy Kartigámnak a magyar női lélekhez.

Ha most már azt nézzük, miféle új színt raknak a román portréjára romantikus palettáikról a kor átlagírói: *Gaal József*, *Bérczy Károly*, *Remellay Gusztáv*, *Ormós Zsigmond*, *P. Szathmáry Károly*, *Halmágyi Sándor*, *Lukács Béla*, azonnal szembetűnik, hogy mindnyájan már meglévő irodalmi képeket másolnak, csak persze a legromantikusabb vonásokat emelik ki az uralkodó ízlésnek megfelelően: a babonásságot és a cinemintyés bosszuállást (Ormós, Bérczy). Így kerül aztán a fenti album XIX. századi lapjára az új, a romantikus román arcképe, aki vadregényes hegyek, égbenyúló sziklák, félelmetes barlangok és zuhatagok közt fújja melankólikus hangú furulyáját (Bérczy) s akinek nincs más gondja e földi életben a szerelemnél, mely végzetszerűen üldöztötte, ártatlanul kita-

gadottá, boldogtalanná teszi (Ormós, P. Szathmáry, Halmágyi). Anyagias gőgös apák, mostohák, kegyetlen gyilkos bíraktól szenved a boldogtalan, vadszépségű oláh ficsór és a szentimentálisan szenvedő Anica, Mária. A boszorkány átka, rontása megfogon rajtuk s csak a lágyszívű börtönőr, vagy az elérzékenyülő havasi haramia érez velük.

E szívet-lelket megindító, könnyfacsaró és részvételtető ábrázolást *Jósikánál* és *Jókainál* is megtaláljuk. Ugyanazok a szenvedő, szerelmes románok (Szegény gazdagok), szerelméért életével fizető pakulárfiú (Erdély aranykora), az eszményien hűséges és önfeláldozó Ghyka herceg s Mária (Török-világ), a vérbosszúra esküdő amazon (A bojár leány) kerül elénk, általában valami idilli múromán, havasi illatú, ideálisan tiszta, exotikus nép, mely annyit szenved boldogtalan szerelme és szegénysége miatt vagy gonosz hatalmasságok üldözésétől, hogy az olvasó önkéntelenül szívébe zárja.

Jósikának és Jókainak csak azok a románjai különböznek az átlagírókétől, akik a szabadságharc eszméjét testesítik meg.⁵ Így a Bárdy-családban a megsemmisülésig fokozott heroizmust megtestesítő Numával, fajtája lánglelkű rajongójával, majd a görög-román szabadságharc hőseivel (Jordaki feje) ismerkedünk meg. Jósikánál,⁶ aki a liberálisabb legszociálisabb érzelmű írója, ezzel szemben nem a nemzeti szabadsághóst, hanem a zsarnok bojároktól elnyomott, »durva, de szorgalmas nép«-et (Jósika István), a »jó és jámbor, e mellett értelmes« románt (A két mostoha) találjuk.

Ebben a romantikus korszakban a valóságot mindössze *Lukács Béla* egy-két népszokást leíró elbeszélése s *Jókai* rokonszenves, szociális és népművelési gondokkal küzdő pópája (Rubán Tódor a »Szegény gazdagok«-ban) közelíti meg.

ERRE A BOLDOG, hiszékeny, romantikus korszakra a szabadságharc alatt hideg zuhanyként következik a román felkelés véresen reális élménye. Máról-holnapra szétfoszlik a romantika édeskés füstje és *Jósika*⁷, *Jókai*⁸, *P. Szathmáry Károly*⁹ egyszerűben megdöbbenően reális tónusban újból ugyanazokat a felvételeket kénytelen megismételni, mint 60 évvel előbb Göttfy Borbála és társai. Hármuk közül a legműveltebb, legtisztábban látó Jósika Miklós formálja meg legélesebben annak a négy 48-as románnak az alakját, akiket egyformán viszontlátunk Jókainál és Szathmárynál is későbbi műveikben. Az első az osztráktól és saját fajtájabeli, félművelt úszítóktól félrevezetett, minden elfogadható eszme nélkül dúló tömeg, melyet

⁵ *Jókai Mór*: A Bárdy család (Forradalmi és csataképek 1850), A bojár leány (Véres könyv 1855), Egy haramia banda a havason (Dekameron I. 1858), Erdély aranykora 1851, Törökvilág Magyarországon 1852, Szegény gazdagok 1860.

⁶ *Jósika Miklós*: Jósika István. 1847, A két mostoha. 1863.

⁷ *Jósika Miklós*: Egy magyar család a forradalom alatt 1852, Szegény ember dolga csupa komédia 1865, Emlékiratai I—II. 1865.

⁸ *Jókai Mór*: A Bárdy család 1850, A karperecz (Egy bujdosó naplója) 1851. Egy az Isten, 1877.

⁹ *P. Szathmáry Károly*: Az ország sebei 1871.

egy pillanatig sem hibáztat egyikük sem. A második is csak típus még: a félművelt pópa, dászkel, a dákóromán eszmétől és hirtelen meggazdagodási vágytól ittasult úszító, ki veszély esetén cserben hagyja felültetett népét. Harmadik a dákóromán eszmében szentül és vakon hívó román nemzeti hős, kinek a tetteit s alakját a szentnek hitt eszme magasztosítja fel. Negyedik a józan, magyar műveltségű és transzilvánista értelmiségi román, aki egyáltalán nem akarja a glóbus keleteurópai oldalát dákóromán színekre mázolni. A szabadságharc emlékirói: *Haray Viktor*, *Asbóth Lajos*, *Mészáros Lázár* is az első, a felkelő tömeg arcképéhez szállítanak egybehangzó vonásokat.

S végül, hogy az 1875-ig átlapozott irodalom utolsó képét is ideiktassuk, nézzük meg *Endrődi Sándor* felvételeit is a »festői szép« oláh leányról, vagy még inkább azokról az »oláhokról«, kik »egy kukkot sem tudnak magyarul s nevük: Székely, Gombos, Zsoldos stb. . . s ferde szemmel néznek ránk«.

A MAGYAR HUMANISTÁK »római oláh«-jától *Endrődi Sándor* magyarságot elasszimiláló románjáig hosszú volt az út és a két nép együttélésében ezalatt több ízben nagy összeütközések estek. Ennek ellenére, kivéve poétai túlzásból fontoskodó leoninus poétánkat, nincs a gyűlöletnek helye irodalmunkban, hanem igenis a tárgyilagos ítéletnek vagy bírálatnak. De hányszor olvassuk a felkelő románság mentségére felhozott védelmeket: a nagy szegénységet, a félrevezettetést, a felültetést, a felvilágosítás hiányát. A magyarság tudatában van magasfokú tárgyilagosságának. Ismeri önmagának ezt az értékét s ez támasztja alá közismert fölény-tudatát, ez »támasztá szánás érzéseit« *Kazinczyban* is. A románság magyargyűlöletének¹⁰ pedig legtöbbször nem a koholt hatalmi vagy gazdasági elnyomás az oka, hiszen a magyarság lojális kisebbségét önmagánál is kedvezőbb közjogi keretekbe helyezi, hanem ez az éreztetett fölény-tudat.

A magyarság pedig erről a veleszületett tárgyilagos és ennél fogva felsőbbes szemléletről sohasem mondhat le mások kedvéért, hiszen ez különbözteti meg közép-kelet-európai szomszédaitól. A románságot és minden népet továbbra is tárgyilagosan szemlél s kedvezőtlen képet továbbra is csak akkor alkot, ha az *emberség* fogyatékoságát kényszerül észlelni.

SALAMON SÁNDOR

¹⁰ V. ö. a *Symposion* cikkirójának kitételeit.

* A fenti cikk egy terjedelmesebb kéziratot dolgozott rövid összegezése. Az anyag összegyűjtéséhez az adatokat *Veress Endre* kitünő magyar-román könyvészete nyújtotta: *Bibliografia româno-ungară*, I—III. Buc., 1931—35., melyben a tárgyalt szerzők műveinek fontos könyvészeti leírását és lapszámokra való utalását is megtalálja a kutató. Ezért alább csak akkor közlök lapszámot, ha nem a Verestől jelzett kiadást használtam, így például az erdélyi emlékirók esetében az 1941—42-ben *Cs. Szabó László* és *Makkai László* szerkesztésében megjelent *Erdély öröksége* (I—X. köt. Bp. Franklin) című kiadványsorozatot, vagy ha több lapszámot jelzek, mint *Veress Endre*. — Régi

irodalmunkról szólva az emlékiratokat történeti tárgyú szépprózának tekintetem. V. ö. *Féja Géza*: Magyar irodalomszemlélet. Ep. 1942. 4. 40 l. — Alább adom a fenti vázlat anyagának összeállítását:

Középkor: Anonymus, Kézai Simon, Küküllei János, Kálti Márk, Thuróczi János krónikái, oklevelek. Humanizmus: *Janus Pannonius* Üdvözlő Máttyást diadala után, Panaszskodik, hogy Máttyás sokáig marad Moldvában. Epigr. Hegedüs István fordítása; *Taurinus* (Stieröxel Félix) Stauro-machia, 1519.; *Oláh Miklós*: Hungaria et Attila, 1536—37. Erdély öröksége I. 2. l.; *Verancsics Antal*: De rebus gestis Hungarorum, E. ö. I. 10. l.; *Forgách Ferenc*: De statu reipublicae Hungaricae... Commentarii, E. ö. I. 86. l.; *Szántó István*: Brevis et succinta descriptio... E. ö. I. 149. l.; *Szamosközi István*: Rerum Transilvanarum Pentades, E. ö. II. 137.; Kovacsóczy Farkas, Szerémi György, Istvánffy Miklós, Gyulai Pál hist. munkáiban l. Veress. XVI. század: *Benczédi-Székely István*: Chronica, 1559.; *Jacobinus Johannes*: Brevis enarratio... 1596. Hístorias énekek: *Farkas András*: Az zsidó és magyar nemzetről, 1538.; *Tinódi S.*: Cronica 1554.; *Nagybánkai Máttyás*: História a Vitéz Hunyadi János Vajdáról, 1574.; *Heltai Gáspár*: Cantionale, 1574.; *Göröcsöni Ambrus*: Hístorias ének... u. o.; *Nikolsburgi Névtelen*, Igen szép história, Dr. Pekár Károly: Hístorias ének a kenyérmezei viadalról 1568-ból. Bp. 1905.; *Temesvári István*: Hístorias ének, 1569, Thaly Kálmán: Régi magyar vitézi énekek stb. Pest, 1864.; *Szöllösi István*: Rövid história, 1635., P. Thewrewk József közölte a Hírnök 1844. évf. 96. sz.; Emlékiratok: *Heltai Gáspár*: Magyar krónika, 1575. E. ö. I. 51. l.; *Mindszenti Gábor*: Naplója, E. ö. I. 72. l.; *Baranyai Decsi Czímor János*: Commentarii de rebus Ungaricis, E. ö. II. 98. l. XVII. század. Hístorias énekek: *Köröspataki János*: Lupuj vajdáról való ének, 1653. Ompolyi M. Ernő, Figyelő 1876. 296—300 l.; *U. a.*: Az havasföldi harcokról... 1656. lásd Magyar Könyvszemle 1876. 319. l.; *Ismeretlen*: Lupuj vajdának romlásáról... 1645., Veress Andrei: Cântece istorice vechi ungurești despre Români, Buc., 1925.; *Ismeretlen szerző* éneke Lupuj vajdáról a XVII. századból, Ism. Koncz József a Magyar Könyvszemle. 1880. évf. 284—297. l.; *Paskó Kristóf*: A Nemes és régenten híres Erdély országának keserves és szomorú pusztításáról irt síralom, 1658.; *Medgyesi Pál*: Magyarok Hatodik Jajja, 1660.; *Báthori Mihály*: Hangos Trombita, 1664.; *Liszi László*: Cladis Mohachianae [Magyar Márs] 1653.; *Gyöngyösi István*: Kemény János eml., 1693.; *Badies*: R. M. K. T. II. 120, 134. l.; Emlékiratok: *Nagy Szabó Ferenc*: Emlékirata, E. ö. III. 3. l.; *Gyulafi Lestár*: Emlékiratai, E. ö. III. 48. l.; *Mikó Ferenc*: Emlékiratai, E. ö. III. 139. l.; *Borsos Tamás*: E. ö. III. 176. l.; *Redmezi T. János*: E. ö. IV. 46. l.; *Kemény János*: E. ö. IV. 105. l.; *Szalárdi János*: Sírálmas krónika, E. ö. V. 64. l.; *Cseréi Mihály*: Hístorija (1709—12), E. ö. VI. 35. l.; *Rozsnyai Dávid*: E. ö. VI. 94., 95., 123. l.; *Bethlen Miklós*, élete, E. ö. VI. 142. l.; *Korniss Gáspár*: E. ö. VI. 200. l.; *Inczédi Pál*: E. ö. VI. 223. l.; *Apor Péter*: Metamorphosis Trans. E. ö. VII. 47. l.; *Vargyasi Dániel István*: E. ö. VII. 178. l.; *Mikes Kelemen*: 1738—40 közti levelek; *Halmágyi István*: E. ö. VIII. 74. l. XVIII. század: Emlékirók: *Kis András* és *Domokos Ferenc*: Erdélyben véghezvitt pusztítása és feltámadása Oláh Hórának, E. ö. VIII. 136—141. l.; *B. Vitán Sándor*: A dévai mezőn a hórákkal történt csatáknak rövid, de igaz leírása, E. ö. VIII. 142. l.; *Götfly Borbála*: Emlékirata, E. ö. VIII. 149—183. l.; Versezetek: *Gyöngyösi János*: Magyar versei... 1790.; *Máttyási József*: Semminél több valami... 1794.; *Böloni M. Sámuel*: Sok nemes erdélyországi urak... romlásáról, 1784., Dékányi Kálmán: Hunyadmegyei tört. és rég. társ. XVII. évk. 1907.; *Ismeretlen szerzők* versezeit közölte Teleki Domokos: A Hóra-lázadás tört., 1865.; *Barcsay Abraham*: Lakodalom módja az oláhoknál, Egy nagyságos asszonynak intésére, Sorsát átkozza... c. versei; *P. Horváth Ádám*: Hunniás, 1787.; *U. a.*: Fogoly Hunyadi, 1792.; *Kisfaludy Sándor*: Naplója, 1796., idézi Kristóf György: Királyhágóninnyi írók Erdélyben c. munkájában, Kvár. 1942.; *Csokonai Vitéz Mihály*: Marosvásárhelyi gondolatok c. vers. XIX. század: *Iklandi György László*: Arokhelyi énekek, 1811. L. Salamon Sándor: Száznegyvenéves vers Erdély állapotáról, Hítel 1943. 6. szám.; *Kazinczy Ferenc*: Erdélyi levelek, 1816—31.; *Széchenyi István*: Naplója, idézi Kristóf György id. műve 63. l.;

Andrád Sámuel: Óra-világ, (dráma) 1823.; *Gaal József*: Szirmay Ilona (Regény), 1836.; *Bérczy Károly*: Az örült nő sziklája (Élet és ábránd), 1852.; *Remellay Gusztáv*: Hunyadi János (regény), 1857. I. 10, 93, II. 60, 75, 91. I.; *Ormós Zsigmond*: A Banya sziklája (regény), 1858.; *P. Szathmáry Károly*: Erdély vészcsillaga, 1858. Tört. reg. I. 21, 56, 80, 83, II. 46, 76, 78, 81, 84, 94, III. 27, 43, 60, 79—81, 90, 137, 149. I.; Szabadságharc-tárgyú regényét, valamint *Jósika* és *Jókai* román-tárgyú műveit I. lapalji jegyzetben; *Halmágyi Sándor*: Saphira, Tört. reg. 1859.; *Thaly Kálmán*: Székely kürt, 1861.; *Haray Viktor*: Töredék egy menekült naplójából, Kvár. 1861.; *Asbóth Lajos*: Emlékiratai, 1862.; *Mészáros Lázár*: Emlékiratai, 1867. I. 28, 29, 303. I.; *Lukács Béla*: Az arany rabjai, (elb.), 1871., 179, 207, 214. I.; *Enördi Sándor*: Képek Erdélyből (Falusi álmok, elb.), 1875.